

PAPER DETAILS

TITLE: TÜRKİSTAN HAKKINDA COGRAFI, SIYASI, TARİHİ VE İSTATİSTİKİ MALUMAT

AUTHORS: Ali AHMETBEYOGLU

PAGES: 1-21

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/843230>

TÜRKİSTAN HAKKINDA COĞRAFİ, SİYASİ, TARİHİ VE İSTATİSTİKİ MALUMAT

Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye
E-mail: aliahmetbeyoglu@hotmail.com

Özet

Türkistan ile alakalı kısmını yayına hazırladığımız ve 1912-1914 yıllarında Rus bir heyet tarafından kaleme alınan, 1918'de Binbaşı Nazmi Bey tarafından Rusca'dan Osmanlıca'ya tercüme edilen Kafkasya ve Türkistan isimli eser; Rusya'nın işgali ve idaresi altındaki ülkeleri, toplumları çeşitli yönleriyle tanımak, kendi zaviyelerinden tanıtmak gayesiyle hazırlanmıştır. Burada Türklerin yaşadığı Orta Asya Kırgız bozkırlarından başlayarak Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Afgan Türkistanı ile bu coğrafyalarda yer alan Ural, Tugay, Akmolla, Semipalatinsk, Yedisu, Sır Derya, Semerkand, Fergana vilayetleri ve Buhara, Hive hanlıkları hakkında coğrafi, siyasi, tarihi, istatistikî bilgiler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Rusya, Türkler, Tatarlar, Kırgızlar, Kazaklar, Özbekler, Ruslar

GEOGRAPHIC, POLITIC, HISTORICAL, AND STATISTICAL INFORMATION ON TURKESTAN

Abstract

The work Turkestan [Caucasus and Turkestan (Central Asia)] was written by a Russian Commission between 1912-1914 and translated from Russian Language into Turkish Language by Binbaşı Nazmi Bey [Nazmi Beg the Major] in 1918 was prepared with the aim of a multi-dimensional presentation of the countries which were under the invasion and the administration of Russia. This work has a Russian Perspective in its expression. n this part Geographic, Politic, Historical and Statistical Information on the Khanates of Bukhara and Hive, the Central Asian steppes of Kirghiz where Turks used to live, Western Turkestan, Eastern Turkestan, Afghani Turkestan Ural, Tugay, Akmolla, Semipalatinsk, Yedisu, SırDerya, Semerkand, Fergana cities located in this geography are given.

Key Words: Turkestan, Russia, Turks, Tartars, Kirghizs, Khazaks, Uzbeks, Russians.

Ruslar tarafından telif edilen ve bu çalışmamızda Türkistan ile alakalı kısmını yayına hazırladığımız *Kafkasya ve Türkistan* adlı eserde Rusya'nın nüfuz ve işgalinde bulunan

Kafkasya ile Türkistan hakkında kısa olarak coğrafi, siyasi, tarihî ve istatistiki malumat verilmektedir. 1912-1914 yıllarında bir heyet tarafından hazırlanan eser, aslen Rusça'dır. 1334 (1918) yılında Piyade Binbaşı Nazmi Bey tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş ve İstanbul Matbaa-i Askeriye'de basılmıştır. 63 sayfa olan ve *Kafkasya ve Türkistan* diye bilinen kitabın tercümesinin tam ismi *Kafkasya, Asyâ-yı Vustâ ve Türkistan Vilâyetleri Buhâra ve Hîve Hanlıkları (Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstâtistikî Mücmel Malûmât)* 'dır. Binbaşı Nazmi'nin tercümesinde kendisine ait önsöz, giriş yahut herhangi bir ifade veya açıklama bulunmamaktadır. Bununla beraber eserin orijinalinde önsöz, giriş, dipnot ve faydalanılan kaynaklar olup olmadığını da esere ulaşamadığımız için bilemiyoruz. Tercümesinin yanında Nazmi'nin; *Azerbaycan* (Matbaa-i Askeriye, 1334, 37 s.) ve *Cephe Gerisinin Müdâfaa ve Muhâfazası*, (Matbaa-i Askeriye, 1341, 91 s.) isimli eserleri de bulunmaktadır.

Binbaşı Nazmi'nin Osmanlı Türkçesine tercümesinden Orta Asya ile ilgili bölümünü günümüz Türkçesine çevirerek yayınladığımız bu eser, her ne kadar Rus nokta-i nazarından kaleme alınmış ve yer yer hatalar, yanlışlar içeriyor olsa da; dün olduğu gibi bugün de tarihimiz, kültürümüz, geleceğimiz açısından büyük ehemmiyet arz eden Türkistan'ın XX. asrın başındaki durumunu değişik veçheleri ve verileriyle ortaya koyması bakımından oldukça önem taşımaktadır.

Metin

Orta asya Kırgız Bozkırı

Ural, Turgay, Akmolinsk (Akmolla) ve Semipalatinsk Vilayetleri

Orta Asya'da 1. 700. 000 km² sahaya sahip olan Kırgız Bozkırı, büyük bir çöl ve ova halinde bulunmaktadır. Bu geniş sahanın yalnız güney-doğu kısmında, yani Semipalatinsk Vilayeti'nde Altay Sıradağlarının Tarım, Korçum, Tarbagatay isimindeki kısımları mevcuttur. Bu bölümler yavaş yavaş aşağıya doğru meyil kaybederek batıya doğru Ural Dağlarının güneyiyle birleşirler. Bu esnada Turgay Vilayeti'nde Mogoçar ve Goberlin dağlarını meydana getirirler.

Bozkırın kuzey kısmı Kuzey Buz Denizi silsilesine ait İrtiş Nehri, İşim ve Tobol suları ile sulanır. Güney kısmı ise sudan mahrumdur. Ural Nehri müstesna olmak üzere diğer bazı küçük sular, Sarı Su ve Çu nehirleri gibi dahili maileye mensupturlar. Bu geniş mıntikanın her tarafında tuzlu ve acı suları içine alan gölleri vardır.

Toprağın cins ve tabiatına gelince; Kuzeyden güneye doğru kara toprak, balçıklı, kumlu, tuzlu olarak çeşitli şekiller gösterir. Buna nazaran yerden çıkıp biten nebat (bitki) durumu da değişmektedir. Güneye doğru bitki yapısı azalarak, gerçek çöl haline dönüşür ki, Ural Gölü civarında Kara-kum ve Açlık Sahrası bunun bir aksamı olur.

Hazar Denizi, Aral Gölü, Balkaş ve Zayşan gölleri çölün güney havalisinde bulunurlar ve hepsinin sahili sazlık ve kamışlık ile örtülüdür.

Kırgız Bozkırı genellikle kuru olup kış pek fazla şiddetli ve soğuk, yaz ise yüksek derecede sıcak olarak hüküm sürer.

Esas ahali Kırgızlardan mürekkep olup bu mıntıkada Ural ve Sibiry Kazakları çok az sayıdadır. Genellikle Kırgızlar yegane geçim kaynakları olan hayvancılık ile Ruslar ise ziraatla uğraşırlar.

Bunlardan başka balıkçılık ile de devamlı meşgul olunmaktadır. Ural Gölü ve Hazar Denizi'nde yapılan balıkçılık meşhurdur.

Kırgız Bozkırı eskiden beri Asya içlerinden batıya doğru meydana gelen istila ve göç devrinin bir güzergâh ve kapısı hükmünde olduğundan, esasen gayr-ı meskûn iken, 13. asırdan sonra bu göç selinin izleri olarak bu sahada yer yer Kırgızlar peyda olmuşlardır. Ruslar eskiden beri memleketin durumuna vâkıf bulunurlar iseler de gerek buraya ve gerekse Sibirya'ya göç hususu tedricî olarak meydana gelmiştir.

Çar Korkunç (Müthiş) İvan zamanında göçmenlerden Ural Kazakları vücuda getirildi. Büyük Petro ise Kırgız havalisine bütün Asya'nın anahtarı nazarıyla bakarak fazlasıyla ehemmiyet vermiştir. Bundan dolayı Kırgız hanlarıyla konuşmalara ve münasebetlere onun zamanında başlanmış ve Anna İvanovna devrinde ise bir kısım Kırgızlar Rus hâkimiyetini gönül rızasıyla kabul etmişlerdir. Fakat sert tabiatlı bulunan Kırgızlar sınır bölgelerinde Rusları taciz ederek, yağmadan vazgeçemediler. Bundan dolayı 1732-1754 tarihlerinde Rusya, Avrupa Rusya'sı tarafından Ural-Obi-Tobol nehirleri ve Sibirya yönünden İşim ve İrtiş nehirleri mıntıkasında bazı kaleler ve tahkimatlar inşasına mecbur oldular.

19. asrın sonuna kadar Kırgız havalisinde Ruslar'ın hüküm ve nüfuzu bir türlü istenilen surette tesis edilememiş ise de adı geçen tarihten sonra tedricen bugünkü durum ortaya çıkmıştır.

Kırgız Bozkırı; Ural, Turgay, Akmolinsk, Semipalatinsk vilayetlerini içine alır.

Ural Vilayeti

Ural Nehri'ni içine alan bu vilayetin güney batısında Hazar Denizi ve doğusunda Ural Gölü vardır. Yüz ölçümü hemen hemen 330. 000 km²'dir. Vilayet genellikle bozkır ve çöl halinde olup iki kısma ayrılabilir:

1-Kuzey kısmı deniz seviyesinden yüksek ve bazı tepeleri içine alıp bitkisel toprağı ihtiva eyler. Arazinin sulanması hususu kâfi derecede vuku bulmakta olup iklimi oldukça ılıman ve Volga Sahrası iklimine hemen hemen benzerdir. Bu kısımda bitkiler yetişir, ancak güneye doğru gidildikçe bu bitki örtüsü sona erir.

2-İkinci kısım deniz seviyesinden alçak olan havalidir ki, toprağı kumlu, balçıklı ve tuzlu olup bitkilerin yetişmesine uygun değildir. Suların kenarlarında ve Hazar Denizi sahilinde geniş kamışlıklar husule gelir.

İklim: Umumiyetle kurudur. Hazar Denizi ve Aral Gölü'ne mücavir olan kısımlar biraz rutubetlidir.

Vilayet dahilindeki nehirlerin başlıca olarak en büyüğü Ural Nehri'dir ki, bunun İlek isminde bir kolu vardır.

Büyük ve Küçük Özen nehirleri, Sakız, Emba ve buna benzer sahra nehirleri çoğunlukla kuru bir halde bulunurlar ve yazın ikinci yarısında ise tamamen kurumuş bir halde kalırlar. Emba ve Sakız suları ilkbaharda Hazar Denizi'ne mansıp olurlar.

Vilayet dahilinde büyük olmamak üzere müteaddit göller vardır ki, bazılarından tuz ihraç olunur ve bölge için sarf edilir (İndir Gölü gibi). Vilayetin nüfusu 782 bindir.

Ruslar (Kazaklar) ancak %25 miktarındadırlar. En çok Kırgızlar, Tatarlar ve Başkurtlarla meskûn bulunur.

Ziraat ancak iklim ve toprağın müsait olduğu yerlerde yapılmaktadır. Guryev Kazası'nda ise ziraat hemen hemen yok gibidir. Kazaklar ve Kırgızlar ziraatla meşgul olurlar. Kazaklar bağ ve bahçe ile ancak sulama sayesinde uğraşmaktadırlar.

Hayvanlara gelince; bunun ile Kırgızlar uğraşmakta olup koyun, at, boynuzlu hayvanlar ve deve yetiştirmektedirler.

Ural Vilayeti'nde balıkçılık fevkalade ilerlemiş ve vilayetin başlıca zenginlik kaynağını meydana getirmiştir. Her türlü hayvan ve balık ihraç edilmektedir. Ve bu hususta istihsal vasıtaları da gelişmektedir. Sanayi hemen hemen yoktur. Bazı yerlerde tuğla ve kerpiç fabrikaları vardır.

Yollar: Vilayet dahilindeki demiryolu hatlarının uzunluğu 270 km. kadardır.

İdare cihetiyle dört kazaya taksim edilmiştir. Beş şehre, 94 nahiye idaresine ve 645 karyeye ayrılır.

Ahalinin yalnız %16'sı okur-yazardır ve 464 okul vardır.

Bu vilayette arazinin 72. 000 kilometrekaresi Kazakların mal ve mülkü olup geri kalan arazi devlet arazisidir. Bu devlet arazisinden yalnız Kırgızlar istifade etme hakkına sahiptir. Buna rağmen emlak ve arazi sahibi değildirler.

Kazaklar bu vilayete Çar İvan Grozni (Müthiş İvan) 'nin çarlığı zamanında gelmişlerdir. Moskova Çarlığı'ndan firar eden muhtelif ahali tabakaları Volga ve Yayık nehirlerine doğru ilerleyerek, Nogay hanlarının başkenti olan Saraycık şehrini yakıp, yağma edip zapt etmişler ve Yayık Nehri havalisine yerleşmişler. Bundan sonra çarlar bunlara bazı imtiyazlar bahşeylemek suretiyle kendilerini himayeye başlamışlardır.

Kazalar	Nüfus
Ural Kazası	255. 000
Guryev Kazası	161. 000
Kalmukovski Kazası	202. 000
Temurski Kazası	162. 000

Şehirler	Nüfus
Uralsk (Tatarlardan meydana gelmiş tek sokaktan ibaret)	41. 000
Guryev	7. 000
Kalmukov (Lebişçinsk)	4. 000
Temur	2. 000
İlek	8. 000

Turgay Vilayeti

Aral-Hazar bölgesinin kuzey ve doğu havalisini teşkil eden bu vilayet 420. 000 km² genişliğindedir. Bu vilayet geniş bir bozkır ve çölden ibaret olup yalnız kuzey tarafları Mugaçar (Mugoçar) ve Goberlin Dağlarının kısımlarını içerir. Bu dağlar ise çalılıkları kaplayan müstakıl birtakım yığınlardan ibaret olup bunların arasından bazı çaylar akar. Bu

kısım adeta sahralardaki vahalara benzer mıntıkları içine aldığından, bu meyanda bazı ormanlara tesadüf olunur. Vilayetin güney kısımları ise çukur, aynı şekil ve manzarada tuzlu, kumlu büyük bir çölden ibarettir. Büyük ve Küçük Parsuk çölleri bu kısımda bulunur.

Toprağı kuzey kısmında balçık ve kumlu bir halde, fakat bitkisel toprakla örtülü bulunur. Nebati toprağın yoğunluğu Orenburg'a doğru daha fazla artmaktadır. Güney havalisinin toprağı ise tamamen kumlu ve tuzludur.

İklimi: Yazın bu geniş çölde sıcaklık +61 dereceye kadar yükselir ki, kumların sıcaklığı çekmesi sebebiyle susuzluğa insanın tahammül etmesi mümkün değildir.

Kış ise pek şiddetli olarak ve çoğunlukla kar fırtınalarıyla geçer. Kuzey kısımda kış bir dereceye kadar mutedildir.

Nehirler: Ural, Tobol, Ayat (Ovi), Turgay, Irgız, İlek ve diğer nehirlerden ibaret olup bunlardan Ural ile Tobol müstesna olmak üzere ötekiler çöllere mahsus sular halindedirler. Vilayetin güneyinde susuzluk sebebiyle pek çok kuyular kazılması icap etmiştir ki, bunların suları çoğunlukla tuzludur.

Gölleri: Sarı Kupa, Çalkar Kupa, Sarı Ma'in (Sarı Mahin), Aksuvat gibi göllerin ehemmiyeti vardır.

Vilayet dahilinde demir, bakır, gümüş, maden kömürü gibi madenler mevcut ise de henüz işletilmesine başlanmamıştır. Urgan, İbeley göllerinden tuz ihraç olunur.

Ahali 624. 000 raddesinde olup bunun %90'ını göçebe Kazaklar teşkil eder. Fakat bunların Kustanay ve Aktubin kazalarında sâkin olanlar bir dereceye kadar yerleşmiş sayılırlar. Ziraat vilayetin kuzey kısmında yapılmaktadır. Güney tarafında ise ancak vadilerde yapılabilir.

Ahalinin başlıca meşgalesi hayvan yetiştirmekle sınırlı gibidir (koyun, at, sığır, deve). Kürk hayvanı avı ile de uğraşılır. Göçebe kabileler kürklerin gerçek kıymetini bilmediklerinden, bunları yok pahasına tüccara satmaktadırlar.

Balıkçılık Irgız ve Turgay kazalarında, Aral sahillerinde yapılır.

Kırgız kadınları her türlü dokuma ve el işleri ile uğraşmaktadırlar.

Ticaret Tatar tüccarların elinde bulunur. Yün, yağ, tuzlu et ve koyun eti ticareti yapılmaktadır.

Vilayet dahilinde 550 km uzunluğunda demir yolu vardır.

İdare yönüyle dört kazaya, 84 nahiye, 4 şehir idaresine ve 379 karyeye ayrılmıştır.

Ahalinin %6'sı okur-yazardır. 234 okul vardır. Orenburg Kırgızları Ural ve Turgay isimleriyle ikiye ayrıldıkları zaman, Turgay Vilayeti de tesis edilmiştir (1860).

Kazalar	Nüfus
Kustanay Kazası	271. 000
Aktubin Kazası	148. 000
Irgız (Irgızlar) Kazası	107. 000
Şehirler	Nüfus
Kustanay	20. 000
Aktubin	6. 000

Irgız	1. 400
Turgay	1. 400

Akmolinsk (Akmola) Vilayeti

Kırgız havalisinin en geniş vilayeti olan Akmolinsk (Akmola) Vilayeti yaklaşık 550. 000 km² yüz ölçümündedir. Düz ve geniş bir bozkırı teşkil eden bu vilayeti üç kısma ayırmak mümkündür.

Kuzey kısmı düz bir ovoidan, zengin tuzla ve tuzlu (Deniz, Kızılkak gibi) göllerden, kumlu İrtiş Suyu'ndan ibaret olup yer yer ormanlara da tesadüf olunur.

Orta kısmı Altay Dağlarının kayalık tepeleri ve parçalarını ihtiva edip İşim, Nura (Tura) ve Sarı Su nehirleriyle sulanmaktadır. Bu kısımda orman yok ise de gayet güzel sulanmış ovaları kapsamakta, iskâna pek müsait bulunmaktadır.

Güney bölümü Sarı Su'nun başlangıcından Çu Nehri'ne kadar uzanan çölden ibaret olup Açlık Çölü ismini almaktadır. Buraya yerliler "Pek pak Dala" ismini verirler.

İklimi pek kuraktır. Açlık Bozkırı'nda yazın katiyen yağmur yağmaz. Yazın sıcaklık +50 dereceyi bulmasına rağmen, kış çok şiddetli hüküm sürer.

Nehirleri: İrtiş ve ona tâbi olan İşim, Tura, Sarı Su, Çu nehirleri olup havası itibariyle çöl nehirleri tabiatındadırlar.

Maden genellikle vilayetin orta havalisinde bulunmaktadır. Gökçedağ'da altın ve İşim Suyu çevresinde maden kömürü, Atbasar (Atpazar) ve Akmolla (Akmolinsk) kazalarında bakır, kurşun, gümüş ve demir madenleri vardır.

Batı Sibirya'ya buradan kaya tuzu da gönderilmektedir. Vilayetin nüfusu 164. 000'dir.

Bunun %65'ini Kırgızlar teşkil eder. Sibirya Kazakları'ndan ibaret olan Ruslar ise %32 miktarındadırlar. Kazaklar ve Ruslar ziraata alışmışlardır. Omsk, Petropavlovsk Kazakları sebzeçilik ve meyvecilik yapmaktadırlar.

Hayvan yetiştirmek Kırgızlara mahsustur ve bütün hayatları buna münhasırdır. At, koyun, sığır ve deve yetiştirilmektedir. Aynı zamanda Kazaklar ve Kırgızlar kürklü hayvan avıyla da meşgul olurlar. Balıkçılık yalnız İrtiş Nehri havalisinde yapılır.

Vilayet dahilinde 220 km demiryolu vardır.

İdarî yönden Akmola Vilayeti beş kazaya ayrılmış ve bunlar 135 nahiye idaresiyle 5 şehir idaresine ve 508 karyeye bölünmüştür. Ancak %14 okur-yazar bulunur. Vilayet dahilinde 337 okul vardır.

Vilayet arazisi, Sibirya Kazaklarına ve belediye idareleriyle göç eden Ruslara taksim edilmiştir. Kırgızların arazisi devlet arazisidir (arâzi-i emîriyye). Akmolla Vilayeti 1868 tarihinde teşkil edilmiştir. Omsk istihkâmı 1719'da yapılmış olup şehirde güzel bir kilise vardır.

Kazalar	Nüfus
Omsk Kazası	200. 000
Akmolla Kazası	259. 000

Atpazar (Atpasar) Kazası	131. 000
Kökçetav Kazası	239. 000
Petropavlovsk Kazası	233. 000
Toplam	1. 064. 000

Şehirler	Nüfus
Omsk	63. 000
Atpazar	7. 000
Kökçetav	4. 000
Petropavlovsk	31. 000

Semipalatinsk Vilayeti

530. 000 km² yüz ölçümünde olan vilayet, doğu ve güney-doğu yönünde Çin ile komşudur. Bu vilayetin büyük kısmı çöl halinde bulunmakta ve yalnız Üst Kamenegorsk, Zayşan kazaları içinden Büyük Altay ve Tarbagatay dağları geçmekte, Narım ve Kurçum isimindeki karlı tepeler fevkalade zengin yaylaları içermektedir.

Ormanları azdır. Çam ormanları İrtiş Suyu'nun sağ sahilinde yetişmektedir. Vilayetin kuzeyinde dağ vadileri içinde bazı ormanlara tesadüf olunur.

İrtiş Nehri vadisinde toprak genellikle bitkisel olup tuzlu yerler de mevcuttur. Altay ve Tarbagatay dağları arasında Peri Balhaş ve Zayşan çölleri kumluk olup diğer kısımlar boz kestane rengine topraktan oluşur.

Vilayetin iklimi ve havası kurudur. Soğuk mevsimden sıcaklığa pek seri ve çabuk geçilir. Kış pek şiddetli olur. Yaz ise fırtınalar ile kum rüzgarları yaparak geçer.

Zayşan Gölü'nden başlayarak 1. 300 km uzunluğundaki İrtiş Nehri vilayeti sulamakta ve Zayşan Gölü'nden itibaren Kara İrtiş ismini almaktadır.

Balkaş Gölü'nün kuzey kısmı vilayete aittir. Zayşan Gölü'yle diğer göllerden tuz ihraç edilmektedir. Kalkamen Gölü şifalı havası ile meşhurdur.

Vilayet dahilinde altın, simli kurşun, bakır, grafit ve kömür madenleri bulunmaktadır.

Vilayetin nüfusu 848. 000 olup %88'ini Kırgızlar teşkil eder. Ruslar %9 miktarındadır. %2 kadar Tatar vardır.

Arazinin müsait olmamasına rağmen ziraatla uğraşılmaktadır. Zayşan ve Üst Kamenegorsk kazalarında sulama ile Kırgızlar ziraat yapmaktadırlar ki vilayetin en ziyade mahsuldar mahalleri buralardır. Göçebeler ise hayvan yetiştirmekle uğraşırlar.

Bu vilayetin Kırgızları hayvanlardan mahrum kaldıkları zaman, Tomsk ve Semireçensk vilayetlerine ziraat için gitmektedirler. Üst Kamengorsk'da Kazaklar arıcılık yapmaktadırlar.

Zayşan Gölü'yle, Kara İrtiş'te balıkçılık Sibiry Kazakları'na ait olduğundan, bu suretle Marka ve Balkaş gölleriyle, Çu Nehri'nde balıkçılık ilerlemiştir.

Yün mamulâtı Kırgızlar marifetiyle yapılmaktadır. Vilayet, başlıca hayvan, tuz ve balık ihraç etmektedir.

Nakil vasıtaları: Vilayet dahilinde tren mevcut değildir. Şehirler arasında ise adi yollar vardır.

Vilayet, Bozkır Umumi Valiliği idaresine bağlıdır. Beş kazaya ayrılmıştır. 118 nahiye idaresiyle, 6 şehir idaresini ve 725 karyeyi ihtiva etmektedir.

Okuyup-yazanlar vilayet dahilinde ancak %8 civarındadır. Okulların sayısı 172'dir.

Semipalatinsk Vilayeti önce Çungarya'ya ait bulunuyordu. İrtiş sahillerine sahip olmayı arzu eden Büyük Petro, oralarda istihkâmlar inşa ettirmiştir. 18. yüzyılın sonunda Kırgızlar Rus tâbiyetini kabul ettiler. 19. asırda vilayette Ruslar iskâna başlamışlar ve 1868 yılında da bu vilayet teşkil edilmiştir. Vilayetin sınırlarındaki arazi Sibiryâ Kazakları'na aittir.

Kazalar	Nüfus
Semipalatinsk Kazası	216. 000
Zayşan Kazası	118. 000
Karkalin Kazası	175. 000
Pavladorski Kazası	196. 000
Üst KamenegorskKazası	143. 000
Şehirler	Nüfus
Semipalatinsk Şehri	92. 000
Zayşan Şehri	5. 000
Karkaralinsk Şehri	4. 000
Pavlador Şehri	8. 000
Üst Kamenegorsk Şehri	12. 000
Gök Pekti Şehri	4. 000

Batı Türkistan

1. 600. 000 km² yüz ölçümüne sahip olan Batı Türkistan; Semireçensk (Yedisu), Sir Derya, Semerkand, Fergana, Maver-i Bahr-i Hazar isimleriyle beş vilayetten meydana gelir. Batıdan Hazar Denizi, güneyden İran, Afganistan, Hindistan ve Çin ile komşudur. Buhara ve Hive hanlıkları bu mıntikanın ortasında bulunmaktadır. Türkistan'ın kuzey-batı kısmı çukur, tuzlu, kumlu ve susuz bir çöl halindedir. Güney ve doğu kısmında Hindukuş, Pamir ve Tiyeşan Dağları ve bunların karlı, yüksek tepeleri mevcuttur.

Türkistan'ın asıl mühim olan bu kısmı sıhhi ve mutedil bir iklimle sahip olup suları çok ve bundan dolayı biterlik ve mahsulât çeşitleriyle meşhurdur. Türkistan'da bulunan başlıca nehirler; Sir Derya ve Amu Derya büyük nehirleri ile İli ve Zarafşan suları olup bunlardan başka Aral, Balkaş ve Isık Göl isimli büyük gölleri de içine alır.

Genellikle ahali meskûn ve göçebe olarak iki kısma ayrılırlar ki, birincisini Özbek, Tacik ve Sartlar; ikinci kısmını ise Kırgızlar ve Türkmenler teşkil eder. Ruslar esasen ancak şehirlerde olmak üzere %4 miktarında iseler de, son seneler zarfında Avrupa Rusya'sından Türkistan'a doğru oldukça mühim Rus muhacereti vuku bulmaktadır.

Yerleşik halk dağ etekleriyle, nehir kenarlarında, mûmbit ve mahsuldar vadilerde bulunmaktadır ve ziraatla meşgul olarak her türlü hububat ve meyveler yetiştirmektedirler. Ziraat, nehirlerden kanallar ve arklar açmak suretiyle pek ziyade ilerlemiştir. Meşhur Romanofski Kanalı 1913 senesi ekiminde açılarak pek mühim, geniş bir mıntıkayı sulamaya ve ihyaya sebep olmuştur.

Türkistan'ın çöl ve sahra halinde bulunan çukur kısımlarında ancak hayvan yetiştirmekle uğraşılır. Her türlü hayvan yetiştirilmekte, Karakul denilen koyun cinsinin deri ve yünü pek kıymetli bulunmaktadır. Ayrıca halı vesaire mensucat türleri sanayi de ilerlemekte ve süratle Avrupa Rusya'sı ile komşu hükümetler arasındaki ticaret günden güne artmaktadır.

Orta Asya ile Ruslar'ın münasebeti Büyük Petro zamanında başlamıştır. 1700 tarihinde Hive Hanı Şah Niyaz Ruslar'ın hâkimiyetini kabul ve tasdik etmiştir.

Memleketin servet ve zenginliğini araştıran Büyük Petro, 1714-1716 senelerinde Buhara'ya bir sefer heyeti ve ordu göndererek, gerçi bazı yerlere istihkamlar inşa ettirmekten başka netice elde edememişse de bu istihkamlar bilahare zapt ve istila keyfiyetinin esasını ve dayanağını husule getirmişlerdir. Petro'nun halefleri bu yolda gayret sarf ederek 18. asır ile 19. yüzyılın sonunda Orenburg, Sibiryâ cihetlerinden akınlar yapmaya başladılar. Orenburg'dan yapılan akın Ural, İrgiz, Turgay nehirleri ve daha ilerisine; Sibiryâ tarafından yapılan ise Omsk'dan, İrtiş Nehri'yle, Balkaş Gölü havalisine yönelmekteydi. 1864'de her iki taarruz istikameti Agvalya-Çimkent-Türkistan-Ata hattında olmak üzere birleşmiştir. Bu suretle Kırgız memleketi Rusların hâkimiyet sahası dahilinde kalmış ve Rus sınırı üç Müslüman hanlığı olan ve Sir Derya ile Amu Derya üzerinde bulunan Buhara, Hive, Hokand hanlıklarıyla birleşmiştir. Ruslar bundan sonra artık bu hanlar ile mücadeleye girişmişlerdir.

1868'de General Kaufman Buharalılarla şiddetli bir mücadeleden sonra Zarafşan Vadisi'nin bir kısmıyla, Semerkand'ı zapt ettiğinden, Buhara Emiri bundan sonra Ruslar'a itaat edip sadık kalmaya icbar edildi.

1873'te üç Rus müfrezesi susuz çöllerden pek müşkül ve zahmetli bir yürümeden sonra Hive civarında yerleşerek, bu şehri zapt ettiler. İmzalanan mukavele gereğince Amu Derya Nehri'nin sağ sahili Ruslar'a terk edilmiş ve Hive Hanı Rus himayesini kabul etmiştir.

1876'da General Skobelev, Hokand Hanlığı'nı kesin olarak hakimiyeti altına aldı. Bu tarihten önce Taşkend kalesi Miralay Çernayef marifetiyle zapt edilmiş ve diğer kaleler de istila edilmiş olduğundan, bunun sonucu olarak Fergana vilayeti kuruldu.

Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarının himaye altına girmesinden sonra, Hive'nin batısında sakin Türkmenler ile Teginlerin tedip ve cezalandırılmaları icra edildi.

1881'de General Skobelev, hücumla Göktepe Kalesini ve müteakiben Aşkabad'ı zapt etmiştir. 1884'te Merv Türkmenleri rızalarıyla Rus tâbiyetini kabul ettiklerinden, bu suretle Maverâ-i Bahr-i Hazar Vilayeti genişletilerek teşkil edilmiştir.

Semireçensk (Yedisu) Vilayeti

Orta Asya'ya mensup olan Semireçensk Vilayeti Güney ve Doğu Çin İmparatorluğu ile komşudur. Yüz ölçümü 360 km²'dir. Güneyi Tanrı Dağları ve aksamını ihtiva eder. Burada Tersk, Kangay, Altay Dağları, Zaili ve Aleksandorovski silsileleri vardır.

Vilayetin kuzey-batısı bozkır ve çöl halinde olup deniz seviyesinden 300 metre yükseklikte geniş bir bozkırı teşkil eder. Toprak kumlu ve tuzludur. Bazı yerleri balçık topraklıdır. Balkaş Gölü sahilleri ise kumsaldır.

İklim: Vilayetin dağlarında kar hiç bir zaman eksik olmaz. Bu havalide kış ziyadesiyle şiddetlidir. Ovalık mıntıkalarda ise tabiatıyla nispeten hafiftir.

Başlıca nehirleri: İli, Karatal, Göksu, Aksu, Lepse, Ayaguz nehirleri olup Balkaş Gölü'ne mansıp olurlar. Çu Nehri de kısmen vilayet dahilindedir.

Göller: Bütün vilayet sahasının 1/4'ünü işgal ederler. En büyüğü Balkaş Gölü'dür. Bundan sonra Issık Göl gelir ki, bu göle birçok nehirler dökülür. Aral Gölü, Sasık Göl gibi başka göller de vardır ki, hepsinin suyu tuzludur. Dağlarında büyük ormanlara tesadüf olunur ve ekserisi çamdır. Balkaş Gölü'nün sahillerinde sık sazlıklar, kamışlıklar bulunur. Nehirlerin sahilleri de ağaçlıktır.

Çarkend Kazası'nda altın madeni vardır. Potas ve tuz bol olarak bulunmakta olup tuz, Balkaş Gölü'nden çıkarılır. Vilayetin nüfusu 1. 210. 000 olup %9'unu Kazaklar ve Ruslar teşkil eder. Kırgız ve Kaysaklar (Kazaklar) %81 miktarındadırlar. Bunlardan sonra Sartlar ve Tatarlar gelir.

Bu vilayette çekirge ekinlere musallat olmaktadır. Her türlü hububat ekilir. En çok koyun yetiştirilmektedir. Vilayetin iç ve dış ticareti vardır. Hububat, yağ, deri ihraç edilmekte olup başlıca ticaret merkezleri Verni (Alma-Ata), Balşoy Tomak, Çarkend şehirleridir.

Vilayet Türkistan Umumi Valisi'nin idaresi altındadır. 6 kazaya ve 6 şehir idaresiyle, 195 nahiye idaresine ve 679 karyeye ayrılmıştır.

%5 oranında okur-yazar vardır. Vilayet dahilinde 183 okul bulunur. Ruslar bu havalıyı işgal etmeden önce, burada göçebe Kırgız kabileleri bulunmakta idi. Burası Kazaklar marifetiyle kullanılmıştır. 1848 tarihinde ilk Kazak sömürgesi vücuda getirildi (Kazaklar göç ettirilerek burası mamur hale getirildi). Vilayetin sınır kısımlarında Semireçensk Kazak askerlerinin emlak ve arazisi bulunur. Semireçensk Vilayeti 1867'de teşkil edilmiştir ve bu tarihten itibaren Avrupa ve Sibiry'a'dan göç eden Ruslar ile iskân edilmektedir. Verni Şehri 1854'te tesis edilmiş ve 1887'deki deprem neticesinde harap olmuş idi. Issık Göl sahilinde Perjevalski Kazası'nda meşhur Perjevalski'nin heykel ve mezarı vardır.

Kazalar	Nüfus
Verni Kazası	270. 000
Çarkend Kazası	158. 000
Kopalski Kazası	180. 000
Lepsin (Lepsi) Kazası	187. 000
Pişpeki (Bişkek) Kazası	220. 000
Perjevalski Kazası	202. 000
	1. 610. 000

Şehirler	Nüfus
Verni Şehri	30. 000
Çarkend Şehri	5. 000
Kopal Şehri	4. 000
Lepsi Şehri	9. 000
Pişpek (Bişkek) Şehri	10. 000
Perjeval Şehri	10. 000

Sir Derya Vilayeti

Vilayet Türkistan'ın batı ve kuzey-batısını işgal eder. 650 km uzunluğunda Aral Gölü'nün çukur ve kumluk olan sahilini de içine alır. Yüz ölçümü 480 bin kilometre² olup yüz ölçümünün %80 gibi büyük bir kısmı Ural-Hazar Denizi'nin alçak kısmına şamildir.

Vilayetin güney-doğu kısımları dağlık olup Tanrı Dağı silsilesinin aksamını içine almaktadır ki bu dağların eteklerinde dalgalı ovalar bulunur ve toprağı balçıklıdır.

Dağlardan inen nehirler ovaları fevkalade sulaması cihetiyle, ziyadesiyle mümbit ve mahsuldar arazi oluşturmaktadır. Bu havaliden uzak kalan vilayet kısımları ise susuz bir çöl halinde tuzlu ve kumlu bulunmaktadır. Daha uzaklarda ise hakiki kumluk çöl vücut bulmuştur ki bunlar Kızıl Kum, Moğol Kum, Kara Kum çölleri ismini alırlar.

Vilayetin İklimi: Yazın aşırı sıcak, kışın da fevkalade soğuktur. Gayet şiddetli kuzey ve kuzey-doğu rüzgârları eser. Yöre dağlarının eteklerine rastlayan kısımlarda iklim bir dereceye kadar ılımandır. Genellikle iklimi sıhate pek uygundur. Yegane hastalık sıtma olup çukur ve sulak yerlerde hüküm sürmektedir.

Vilayetin başlıca nehri Sir Derya olup Aterk, Gelesi ve Taşkend Vadisi'ni sulayan Çircık ile Aris suları Sir Derya'nın kollarıdır.

Batıda 380 km uzunluğunda olan Amu Derya Nehri'nden birçok kanallar ayrılmıştır. Talas, Çu ve Sarı Su isimli nehirler de bulunmaktadır. Tıp ilminde kullanılan Pelin, Santunin ve Artemis gibi bitkiler burada bolca yetişmektedir (neşv ü nema bulmaktadır). Vilayette hemen hemen orman yok gibidir. Tuz, kireç, maden kömürü vardır. Ahali genellikle dağlık mıntıkalarladır. Vilayetin diğer tarafları hemen hemen boştur. 1. 874. 000 miktarında olan ahalinin ancak %4'ünü Ruslar teşkil eder. Kırgızlar %64, Sartlar %23 olup bundan sonra Özbekler, Tacikler ve Tatarlar gelir. Genel olarak ahali ziraatla uğraşır. Bağ ve bostanlar oldukça mühim derecededir. Göçebeler hayvan yetiştirirler.

Pamuk işlemesine mahsus bazı fabrikalar ile deri imalâthaneleri ve şaraphaneler vardır ki bunları Ruslar idare etmektedirler.

Başlıca ticaret merkezi Taşkend'tir. Yün, deri, kürk, santunin ihraç edilmektedir.

1120 km uzunluğunda demiryolu hattı, bundan başka birtakım kervan yolları mevcuttur. Türkistan Vilayeti Umumi Valiliği'ne bağlıdır ki 6 kazaya, 7 şehir idaresine ve 200 nahiye idaresi ile 1851 karyeye ayrılmıştır.

Vilayet dahilinde mevcut okulların sayısı 2297'dir.

Taşkend Şehri 1865 tarihinde kanlı bir mücadeleyi takiben Ruslar tarafından zapt edilmiş ve adı geçen tarihten sonra Ruslar artık Orta Asya'da sağlam bir surette

yerleşmişlerdir. Taşkent Şehri'nde Hazret-i İmam, Madrasî, Barak Han, Şeyhân Tûr camileri gibi eski yapılar vardır. Vilayetin nüfusu 1. 874. 000'dir.

Kazalar	Nüfus
Taşkent Kazası	561. 000
Amu Derya Kazası	245. 000
Aguliyatin Kazası	364. 000
Perof (Pirovsk) Kazası	1. 000. 000
Çimkent Kazası	345. 000
Kazalinski Kazası	185. 000

Şehirler	Nüfus
Taşkent	165. 000
Aguliyatin	15. 000
Kazalinsk	11. 000
Pirofsk (Pirovsk)	7. 000
Pizolskandrofk (Pizualeksandrofsk)	2. 000
Çimkent	12. 000
Türkistan	12. 00

Semerikand Vilayeti

Türkistan'ın güney-doğusunda bulunan bu vilayet Buhara ile hemhuduttur. Yüz ölçümü 70. 000 km²'dir. Vilayetin güney tarafı dağlık olup burada Pamir-Altay Dağlarının Türkistan, Malçuzar, Nur Atav silsileleri bulunmaktadır. Buhara hududunda Hisar Silsilesi uzanır ve kuzeyde Zarafşan silsilesini ayırır. Çoğunlukla dağlar karlı ve gelip geçilmesi imkânsız bir haldedir. Uygun geçitler ancak Zarafşan silsilesinin batı kısımları üzerindedir. Vilayetin kuzey-doğu kısmında ve Sir Derya Nehri'nin arkasında Moğol Tav Dağları ve Çatkal dağ silsilesi bulunmaktadır. Kuzey kısmı susuz bir çöl halinde olup burada Açlık Çölü isminde geniş bir kum sahrası bulunmaktadır ki Kızıl Kum Çölü bunun bir kısmıdır.

İklim: Yazın şiddet ve sıcaklık ziyadedir. Kış da şiddetli olup gündüz ve gece arasındaki sıcaklık çok farklıdır. Dağ kısmında yaz çok kısa olup çoğunlukla yağmur yağar. Kış uzun ve şiddetli olup pek çok kar yağmaktadır. Genel olarak iklim sağlığa faydalı ve uygun ise de çukur yerlerde tabii olarak sıtma hastalığı mevcuttur.

Dağlardan zuhur eden çaylar ve nehirler vilayetin sulanması hususunda mühim menfaatler temin ederler. Başlıca Sir Derya, Zarafşan, Sansan nehirleri vardır. Nurtav Gölü'nün suyu tuzludur. Vilayetin büyük kısmı sahra bitkileri yetiştirir. Ormanlara deniz seviyesinden 1500-2000 metre yükseklikten sonra tesadüf edilmektedir. Bütün ormanlar ancak 80 bin desatin (1 desatin 600 metre kare) olup Semerikand civarında oldukça geniş ormanlar yetiştirilmiştir. Vilayetin madeni işletilmemektedir. Ahali ancak tuz, kireç, güherçile ve taş ihraç etmektedirler.

Özbekler vilayetin başlıca sakinlerini teşkil ederler. Bundan sonra Kırgızlar, Tacikler, Ruslar, Sartlar, Tatarlar gelir. Genellikle ziraatla iştigal olunur. Hububat, pamuk, pirinç, tütün vs. yetiştirilir.

Ziraat sulama ile yapılmakta olduğundan, susuz mahallerde ancak yağmur yağmasıyla mahsuller yetişir. Meyve ve üzüm memleketin başlıca servetini oluşturur. İpekçilik de vilayetin dahilinde oldukça ilerlemektedir. At, koyun, deve gibi hayvanları yetiştirenler Kırgızlardır.

Yün mamulâtı için bazı fabrikalar vardır. Pamuk, pirinç, deri, hayvanlar, kuru meyveler, ipek, ceviz vs. ihraç olunur.

Ulaşım yolları: 500 km uzunluğunda demiryolu hattı mevcuttur. Semerkand'dan Buhara'ya kadar bir araba yolu vardır. Sir Derya Nehri'yle, Zarafşan'da gemiler gidip gelirler.

İdaresi: Vilayet Türkistan Umumi Valiliği'ne bağlı olup 4 kazaya, 74 nahiye idaresine, 6 şehir idaresine ve 2785 karyeye ayrılmıştır. Vilayet dahilindeki mekteplerin adedi 1998'dir. Vilayette okur-yazarlar %6 kadardır. Semerkand'da mühim tarihî eserler mevcuttur ki birçok âlim ve seyyahlar tarafından ziyaret olunur. 14. asırda yapılan ve Şah-ı Zinde Cami ile Timurlenk Türbesi, ulu bir Müslüman mektebi ile diğer mühim İslam mektepleri bulunmaktadır.

Ruslar, Semerkand şehrini Buharahlardan 1868'de zapt ettiler. Vilayet 1887'de teşkil edilmiştir. Önceki ismi Zarafşan Vilayeti idi. Nüfusu 1. 183. 000'dir.

Kazalar	Nüfus
Semerkand Kazası	462. 000
Çizak Kazası	297. 000
Katta Kurgan Kazası	178. 000
Hocent Kazası	246. 000
Şehirler	Nüfus
Semerkand	70. 000
Katta Kurgan	12. 000
Çizak	15. 000
Hocent	36. 000
Pencikent	4. 000
Oratübe	22. 000

Fergana Vilayeti

Türkistan'ın güneyinin en ucunda bulunan bu vilayet Çin, Afganistan ve Buhara ile sınırdır. 140. 000 km² yüz ölçümünde olup vilayetin kuzeyinde Sir-Derya Nehri'nin büyük mecrası bulunmaktadır ki üç taraftan gelip geçmesi imkânsız olan Çatkal, Fergana, Alay Dağlarıyla çevrilmiştir. Dağlar meyanında yüksekliği 5 bin metreye yakın bulunanları vardır.

Alay Dağlarından çeşitli nehirler ve çaylar zuhur ederek araziye sulaması cihetiyle, adı geçen dağların etekleri çevresi pek mahsuldardır. Ancak vilayetin orta kısmı suyun azlığından dolayı mümbit olmayıp toprağı kumlu ve tuzludur.

Alay Dağlarıyla Anti Alay Dağları arasında geniş Alay Yaylası pek ziyade zengin ve büyük bir mera halindedir.

Vilayetin güneyi Pamir Dağlarını içine alır ve müteaddit çayları ve gölleri kapsayan vadilere sahiptir.

Vilayette esen rüzgârlar ziyanlı tesirler yaptığı gibi, meydana gelen sisler de hayvanlar ve bitkilere zararlar verir.

Başlıca Sir-Derya Nehri'yle, Karadere (Kara Derya) ve Narina (Narın) suları araziye sulamaya hizmet eder. Altay dağlarından doğan Kızıl Su Nehri de önemlidir. Suları tuzlu olmak üzere çeşitli göller bulunur.

Andican ve Namangan'da ormanlar bulunur. Pamir Yaylası'nın bitkileri pek zayıftır. Neft, kömür madeni ve tuz mevcuttur. Andican'da "Hazret-i Eyüp" namıyla sıcak su membaı vardır. 2.069.000 mevcudunda olan ahali, dağların eteklerinde meskûn bulunur. Pamir ve Alay dağları insan ve meskenden yoksundur.

Sartlar, Özbekler, Tacikler, Kara Kırgızlar, Araplar vilayetin sakinlerini teşkil ederler. Ruslar bu vilayetin dahilinde pek az bulunmaktadırlar Ziraat halkın başlıca meşgalesidir. Arpa, buğday, pirinç, keten vs. yetiştirilmektedir.

Pamuk ziraatı ve bağcılık da ilerlemektedir. İpekçilik ile de iştilgal olunur. Yalnız Pamir'de hayvan yetiştirilmektedir.

Pamuk, ipek ve mensucatı, deri, kürk, pirinç ve halat ihracat eşyasıdır.

Fergana Vilayeti 240 km uzunluğunda demiryolu hattına sahiptir. İkinci derecede diğer birtakım yolları da vardır.

Vilayet, Türkistan Umumi Valiliği'ne bağlı olup 5 kazaya ve Pamir'e ayrılır. 100 nahiye ve 7 şehir idaresine ve 1260 karyeye bölünmüştür.

Okur-yazarlar %3'tür.

Ruslar burasını Hokand Hanlığı'ndan 1875'te zapt ve vilayeti 1876'da teşkil etmişlerdir.

Kazalar	Nüfus
Skobelev (Margelan) Kazası	459. 000
Andican Kazası	462. 000
Hokand Kazası	477. 000
Namangan Kazası	467. 000
Oş Kazası	199. 000
Pamir Kazası	28. 000
Şehirler	Nüfus
Yeni Margelan (Merv)	9. 000
Andican	65. 000

Hokand	64. 000
Oş	41. 000
Eski Margelan	53. 000
Çust	14. 000

Mavera-î Bahr-î Hazar (Hazar Denizi Ötesi) Vilayeti

İmparatorluğun Orta Asya'ya mensup vilayetleri arasında sayılır. 520. 000 km² yüz ölçümüne sahiptir. Bu vilayet Hazar Denizi, Aral Gölü, İran, Afganistan, Hive ve Buhara ile sınır bulunmaktadır.

Vilayetin kuzey kısmı düz ve aynı şekil ve manzarayı kapsayan Üst Yurt Ovası'ndan ibarettir. Bu sahada Karatav, Aktav, Balkan (Balhan) dağları vardır.

Orta kısmı geniş kum çölünden ibaret olup Kara Kum ismi verilir. Buralarda Barhan namıyla kum yığınları mevcuttur.

Güney kısmı Kopet Dağları eteklerini ve yüksek araziye içine almaktadır. Genel olarak toprak kumludur. Bazı yerler balçık ve kumludur. Tincan ve Murgab suları bitkisel topraklıdır. Vilayetin bilhassa kuzey ve orta kısımları nehir ve çaylardan büsbütün yoksun olduğundan kuraklıktır ve su ancak kuyulardan tedarik edilir. Güney kısmında söylediğimiz vechiyle Tincan ve Murgab suları bulunmaktadır ki kanallar vasıtasıyla tarlaları ve ovaları sularlar.

İklim kuru ve fevkalâde sıcaktır. Yıllık sıcaklık ortalaması 15 derecedir. Ağaçlar ancak nehir kenarında ve dağlarda görülür. Diğer yerler ise adeta çölden ibarettir. Bundan dolayı bitkiler pek zayıftır. Madenlerden ise tuz ve petrol vardır.

450 bin nüfusa varan ahalinin %86'sını Türkmenler ile Kırgızlar teşkil eder. %9 miktarında Rus vardır. Bundan sonra İranlılar ve Ermeniler gelir. Sulamaya uygun olan mahallerde ziraatla uğraşılır. Çöllerde ise hayvan yetiştirilir. Vilayetin kavun ve karpuzları meşhurdur.

Yün mamulâtı oldukça ileri olup Merv ve Aşkabat kilimleri Avrupa'da özel bir şöhrete sahiptir.

İran ile olan dış ticaret pek mühimdir. Yün ve mamulâtı, balık, deri ihraç edilir ki başlıca ticaret merkezi Aşkabat'tır.

1400 km'ye yakın demiryoluna sahiptir.

Vilayet Türkistan Umumi Valiliği'ne bağlıdır. 5 kazaya, 319 nahiye idaresine, 3 şehir idaresine, 979 karyeye ayrılmıştır. %9 oranında okur-yazar vardır. Okulların sayısı 295'dir.

Ruslar 1834 tarihinde bu havalinin süratle zaptına başladılar. 1881 General Skobelev, Ahaltekin Vadisi'ni zapt etti. Aşkabat merkez kabul edildi. Tedricen fütuhata devam edilerek 1886'da vilayet bugünkü şeklini aldı. Merv ve Anav'da eski şehirlerin eserleri mevcuttur ve bunlar muhafaza olunmaktadır.

Kazalar	Nüfus
Aşkabat Kazası	162. 000
Krasnovodsk Kazası	23. 000

Mangışlak Kazası	80. 000
Merv Kazası	125. 000
Tecen Kazası	56. 000
Toplam	451. 000
Şehirler	Nüfus
Aşkabat	37. 000
Merv	7. 000
Krasnovodsk	7. 000

Müstakil Türkistan Buhara Hanlığı

Rusya'nın hakimiyeti altında olan ve hemen hemen 205. 000 km² yüz ölçümü ve 1. 5 milyondan fazla Müslüman meskun bulunan bu İslam Emirliği kuzeyden Kızıl Kum Sahrası ve Fergana Vilayeti, doğudan Pamir Yaylası, güneyden Afganistan ve batıdan Türkmen Çölü yani Maverai-bahr-i Hazar Vilayeti ve kuzey-batı yönünden Hive Hanlığı ile komşudur.

Buhara Hanlığı umumî olarak Amu Derya'nın doğusuyla Zarafşan Vadisi'nin bir kısmından meydana gelmektedir.

Memleketin doğu havası dağlık olup batı tarafları ise yükseklikleri 20 metreyi aşmayan bazı tepeleri kapsayan düz bir ova ile ibarettir ki Kızıl Kum Çölü'nün bir kısmını içine almaktadır.

Buhara'nın iklimi pek sağlam ve sağlığa faydalı olup 4 mevsimi muntazaman yaşamaktadır.

Yazın sıcaklık oldukça fazla olup kışın kar yağarsa da uzun müddet yerde kalmaz. Gerek kışın ve gerekse yazın şiddetli kumlu rüzgârlar esmektedir.

Buhara memleketinin dağlarında gümüş, bakır ve mermer madenleri ile kıymetli taşlar bulunur. Bazı nehirlerin kumları arasında altın madenlerine tesadüf olunduğu gibi, memleketin batı kısmında kaya tuzu madeni mevcuttur. Ülkede her türlü meyve yetişmekte ve hususiyle bağlarında nefis üzümler hâsıl olmaktadır. Buhara'da pek mühim derecede pamuk husule gelir. Aynı zamanda ipekçilik oldukça ilerlemiştir. Yün ve keten hâsılatı da önemli dereceye erişmektedir. Zarafşan ve Amu Derya'dan açılan pek çok kanalların sayesinde Buhara toprağı harikulade münbit ve mahsuldardır.

Memlekette her türlü hayvan yetiştirilmekte olup bilhassa atlar soylu cinsinden dolayı zarif ve kuvvetlidir.

Amu Derya Nehri, Afganistan ile Türkmen Çölü arasında sınırı teşkil eder. Bundan ayrılan Hızırnagan ve Surkhan nehirleri önemli sulardır.

Memleketin doğusunu Buhara'dan geçen Zarafşan Suyu sulamakta ve geçtiği yerleri ihya etmektedir.

Buhara Hanlığı'nın Başkenti Zarafşan Suyu üzerinde bulunan Buhara Şehri'dir (150. 000). Bu şehir; güzel, içinde bulunan mükemmel bağ ve bahçeleri, 360'ı geçen camilerin zarif minareleri ile pek şairane ve cazibeli bir manzaraya sahiptir. Şehir birçok latif kaleleri içine alan, 8 m. yüksekliğinde bir sur ile çevrilmiştir.

Şehrin ortasında ve 70 metre yüksekliğinde bir dağın üzerinde Buhara Emirliği'nin muhteşem sarayı görülür. Sicistan denilen meydanda bulunan, latif bir mimarî üslubu örneği olan caminin minaresi 60 metredir. Şehrin müteaddit kervansaray ve hamamları, fevkalâde önemli, zengin çarşı ve pazarları vardır.

Buhara eskiden beri İslam âleminin çok önemli bir ilim ve irfan merkezi olmakla şöhretlidir. Bugün dahi ehemmiyet ve eski şöhretini kaybetmemiş, Asya Müslümanlarının en mühim bir dinî ve ilim merkezi olma şerefini muhafaza etmiştir. Şehir içinde Müslümanların 150 okulu ile pek meşhur bir Dar'ul-Ulumlari vardır. Diğer yönden şehrin servet ve ticareti önemi günden güne artmaktadır. Buhara Şehri, Herat'tan 25 ve Meşhed'ten 20 günlük bir mesafede bulunmaktadır.

Feyzabad, Şehr-i Sebz (Emirin yazlık merkezi), Dervaz, Karategin Hisarı, Çarcuy Hisarı, Karşı, Kerminah, Kerki gibi bayındır ve zengin şehirler Emirliğin meşhur yerlerini teşkil eder.

Pek ziyade misafirperver, mülayim, halim ve mütediyyin olan Buharalılar, ilim ve marifetin meftunudurlar. Hâkim unsur Özbek diye adlandırılan Türklerdir. Bunlardan sonra Sartlar, dağlarda sakin, uysallıklarıyla tanınan Galçalar ve Tacikler bulunmakta olup hepsi Türkmendir.

1873'te imzalanan antlaşma gereğince Rus pasaportuna sahip olmayan kimselerin Buhara'ya girmesi yasaklanmıştır.

Emirlik dahilinde oldukça muntazam şoseler ve araba yolları mevcuttur. Maver-i Bahr-i Hazar Demiryolu hattı Amu Derya, Çarcuy'den Merv, Kara Kul, Buhara ve Kermina şehirlerinden geçtikten sonra Emirliği terk ederek Semerkand'a yönelir.

Hive Hanlığı

Hive Hanlığı Aral Gölü'nün güneyinde ve Rusya Devleti'nin himayesinde bir İslam hükümetidir. Kuzeyden Aral Gölü, doğudan Kızıl Kum Çölü ile sınır olup güney-doğu yönünden Amu Derya ile Buhara Emirliği'nden ayrılır. Güneyinde Türkmen Çölü ve batısında Maver-i Bahr-i Hazar Vilayeti vardır. Emirliğin nüfusu 1 milyon kadardır.

Hive Hanlığı 60. 000 km² ölçümünde olup bunun beş bin km²'lik kısmı ahali ile meskûn vahaları içine alıp, geri kalan 45 bin km²'lik bölümünü de göçebe aşiretlerin bulunduğu çöl ve ovalar teşkil eder.

Hive'nin eski ismi Harezmdir. Amu Derya ile ondan ayrılmış olan pek çok kanallar memleketi sulamakta ve bitkisel toprağı alâ etmektedir. Kuraklık zamanında kullanmak üzere bazı kanalların suları bir yere sevk ve isale olunur. Memlekette kurşun, kükürt ve tuz madenleriyle, az miktarda gümüş madeni mevcuttur. Toprak her türlü ziraat için uygundur. Bilhassa piriç, arpa, mercimek, darı, bakla, tütün memleketin bol mahsullerini teşkil eder. Üzüm ve her türlü meyve de bolca yetiştirilir.

Güzel ve geniş olan meraları sayesinde her cins hayvan beslenir. Kaplan, sırtlan gibi vahşi hayvanlar Aral Gölü'ne komşu olan kısımda vardır.

Hive Hanlığı'nın iklimi değişen bir surette ise de sıhate tesiri yoktur. Yazın sıcaklık çok fazla olur. Sıcak bölgelere mahsus bitkiler ve ağaçlar yetişir. Kış da olanca şiddetiyle hüküm sürer. Hatta her sene birçok aylar Amu Derya donmuş bir halde bulunur. Yağmur ise ender yağar. En fazla doğu ve güneyde şark rüzgârları esmektedir.

Hive Emirliği'nin Başkenti 60 bin nüfuslu Hive Şehri'dir. Adı geçen şehir Amu Derya'dan ayrılmış olan iki kanal üzerine inşa edilmiştir. Üç kapıyı içine alan sur ile çevrilmiş olan bu şehrin birçok camileri, bir sarayı, pazar ve çarşıları, ipek, halı fabrika ve tezgahları (atölyeleri) vardır. Şehir pek güzel bağ ve bahçeler ile çevrilmiştir. Hive Şehri; Taşkend'ten 750, Krasnovodsk'dan 640 ve Orenburg'dan 1160 kilometre mesafede bulunur.

Başkentin 40 kilometre kuzeyinde bulunan Urgan Şehri, fevkalade önemli bir ticaret yeridir. Gayet güzel bir cami-i şerife sahip olan ve fazlasıyla verimli bu yerde bulunan Ambar ve Kongrat şehirleri meşhur yerlerinden sayılır.

Ahali: 1 milyona yakın olan Hive ahalisinin 400. 000'i yerleşik, geriye kalanları göçebe ve aşiret halinde bulunmaktadır. Hâkim unsur Özbeklerdir. Sahralarda Kırgız ve Türkmenler bulunur.

Ulaşım Yolları: Üst Yurt Yaylası üzerinde Hive'den Krasnovodsk'a bir yol vardır. Merv üzerinden geçmek üzere Hive'den Herat'a giden bir yol mevcuttur. Hive'den Halif (Halil) 'e kadar olmak üzere Amu Derya Nehri'nde seyr ü sefer yapılırsa da kışın tabiatıyla kesilir.

Afgan Türkistanı

Amu Derya ile Hindukuş silsilesi arasında bulunan, Özbekler ile meskûn olan Türkistan'ın bu kısmına, Afganistan Hükümeti idaresinde olması sebebiyle Afgan Türkistanı ismi verilmiştir.

Bu saha, beş büyük ve bir o kadar küçük hanlıklardan oluşmuştur.

1. Kunduz Hanlığı: 28. 000 km² yüz ölçümüne ve hemen hemen yarım milyon nüfusa sahip olan Hanlık, Amu Derya'nın yukarı kısmı üzerindedir. Merkezi Kunduz isimli şehridir ki iklimi ve mevki sağlığa zararlıdır. Hanabad ve Hazret-i Sultan mevkileri meşhurdur.

2. Bedeşşan Hanlığı: Hindistan'ın Çizal bölgesi ile komşudur. Yüz ölçümü 20 bin km²'dir. İklimi sağlıklı ve güzeldir. Dura ve Nuskan geçitlerinden Çizal (Çizak) havalisine ulaşılabilir. Ahalisi Tacikler'den meydana gelip ülke her bakımdan verimli, mahsuldar ve kıymetli madenleri, şal mensucatı ile şöhretlidir. Ahalisi iki yüz bini aşmıştır. Feyzabad, Cerm ve İşkasım şehirleri meşhurdur.

3. Kulm Hanlığı: Bu ismi taşıyan nehrin havalisini işgal eden Kulm Hanlığı vaktiyle mevcut olan hanlıkların en nüfuzlu ve kuvvetlisiydi. 1820 tarihinde bu hanlık 10 bin süvariden oluşan çevik bir orduya sahip iken, yavaş yavaş kuvvet ve büyüklüğünü kaybetmiştir. Özbek ve Tacikler'den olan ahalisi yarım milyona yakındır.

İdare merkezi Kulm şehridir. Bu şehir güzelliği kaybolmuş bir mevkide kurulu ve yapıları mükemmeldir. Bahçeleri çok meşhurdur. Bamyan Geçidi yoluyla Kabil ile ulaşımı vardır.

Mezar-ı Şerif ve eski eserleri ile meşhur Belh, eski Bakteria (Baktiria) şehirleri hanlığın ünlü şehirleridir.

4. Meymene Hanlığı: Meymene Hanlığı Afganistan'ın kuzey-batısında ve Buhara-Herat yolu üzerinde bulunması hasebiyle fevkalade stratejik bir öneme sahip olduğundan, eskiden beri İngilizler ile Ruslar'ın göz diktikleri yer olmuştur.

Hepsi Özbeklerden meydana gelmek üzere nüfusu iki yüz bini aşmaktadır. İdare merkezi Meymene Şehri'dir. Burası 1874 senesindeki kuşatma savaşlarıyla şöhret bulmuştur. Şehrin ticarî önemi yavaş yavaş artmakta ve Buhara'ya çıkılacak kapı vazifesi görmektedir.

5. Andkuy (Andkoy) Hanlığı: Belh mıntikasının kuzey-batısında bulunan bu hanlığın arazisi sağlığa zararlı ve suları fenadır. Zehirli böcekler çoktur. Otuz binden ibaret olan ahali ise Özbek, Tacik ve Araplar'dan oluşmaktadır.

İdare merkezi olan Andkuy Kasabası Belh'den yüz km uzaklıkta birtakım harabeler sahasının ortasında bulunmaktadır.

Doğu Türkistan

Küçük Buhara ismiyle anılan Doğu Türkistan kuzeyden Moğolistan ve Tanrı dağları, doğudan meşhur Gobi Çölü ve güneyden Tibet kıtasından Künlün dağları ve parçalarıyla ayrılır. Batısında Pamir Dağları ve Karakurum silsilesi vardır. Batıdan doğuya doğru 1. 800 ve kuzeyden güneye kadar 800 km uzayan Doğu Türkistan'ın yüz ölçümü 1. 200. 000 km² olduğu halde, nüfusu ancak 700. 000 kadar hesap olunur ki hepsi Türk ve Müslümandır. Doğu Türkistan tarihlerde Hıtay ismiyle anılan hükümeti teşkil etmekteydi. Sonradan burası Moğolların eline geçtiğinden istiklalini kaybetmiş ve en sonunda Çinlilerin zalim idaresine girmiştir.

Hicrî 12. asır sonunda, Yakub Han merkezi Kaşgar olmak üzere bir hükümet vücuda getirmişti. Adı geçen vefatı üzerine Çinliler Türkistan'a hücumu başlayarak Yakub Han'ın evlat ve ahfadıyla pek çok ahaliyi katlederek meşhur faciayı yerine getirdiler. Bugün Çin'e tâbi eyalet suretinde idare olunmaktadır. Genel olarak Doğu Türkistan kendisini kuşatan sıradağlardan meydana gelerek, birçok kollara sahip olan ve doğuya yani Gobi Çölü'ne doğru akan Tarım Nehri havzasından ibarettir.

Tarım Nehri'nin Karakurum Dağlarından çıkarak Yarkent'den geçen aynı isimdeki Yarkent Suyu'yla Kaşgar'dan geçen Kızıl Su ve Hoten'den geçen Hoten ve Çarkent'ten çıkan Çarkent suları başlıca kollarıdır. Tarım Nehri'nin güney havalisinde Taklamakan ismindeki geniş çöl bulunmaktadır. Memleketin kuzey ve doğusunda birçok göl vardır.

İklim: Marttan itibaren bütün Tarım Nehri havzasında sıcaklar hüküm sürmeye başlar. Fakat aynı zamanda geceleri çok soğuk olur. Hatta sular buz tutar. Eylülde ise kış tam şiddetiyle hüküm sürmeye başlayarak şubat sonuna kadar devam eder. Yağmurlar ancak yazın fırtınalı havalarda yağmaktadır. İlkbahar ile yazın rüzgârlar kesildiğinde Doğu Türkistan'ın bazı bölgeleri sis içinde kalmaktadır.

Doğu Türkistan'ı kuşatan dağlarda altın, gümüş madenleriyle kıymetli taşlar, bilhassa yeşil ve zeytuni renkte gayet sert yeşim taşı bulunmaktadır. Bazı nehirlerin yataklarında toz halinde altın bulunmaktadır. Memleketin doğu havalisinde biteklik çok zayıf ise de, en önemli kısmı olan batı kısmında özellikle nehir boylarıyla, vadilerde toprak ziyadesiyle mahsuldar olduğundan her türlü hububat ile pirinç, kenevir hasıl olur ve her türlü meyve yetişir. Pek çok yerde yabanî zeytin ağaçları mevcuttur.

Memlekette var olan büyük meralar sayesinde her cins ehil hayvan ve özellikle deve yetiştirilmektedir.

İdaresi: Doğu Türkistan Çin İmparatorluğu'na tâbi bir eyalet olup Çin memurları tarafından idare ve Çin askerî birlikleri tarafından muhafaza olunmaktadır. Eyalet iki

vilayete ayrılmıştır. Birincisi Kaşgar, Hoten ve Yarkent şehirlerini kapsar. İkincisi Urumçi, Barköl, Kami vadi ve şehirlerini içine alır. Burada Moğollar da vardır.

Doğu Türkistan'ın merkezi Kaşgar Şehri'dir (60. 000). Kaşgar'ın ticarî ve stratejik önemi vardır. Bir sur ile çevrilidir. Şehrin etrafı ve çevresi olağanüstü mûmbit ve mahsuldardır.

Yarkent (70. 000) şehri de önemli olup sanayi merkezidir. Şehirde çeşitli camiler ile meşhur medreseler vardır. Buraya her taraftan kervanlar gelmekte olduğundan önemli bir ticaret yeridir. Şehir kuvvetli bir Çin askerî müfrezesinin daimî muhafazası altında bulunur.

Hoten'in (50. 000) havası güzel olup pek verimli ve mahsuldar bir mıntıkada bulunur. Burası İran, Hindistan ve Çin ile olan ticaretin merkezidir. İpek ve halı dokumaları, pamuklu mamulat pek meşhur ve makbuldür.

Aksu (20. 000) müstahkem bir mevki ve ticaret yeri olup Doğu Türkistan Çin Başkomutanlığı'nın karargâhı bu şehirde bulunmaktadır.

Kuzeyde İli Nehri Vadisi'nde Kulca şehri de fazlasıyla önemli bir mevki olup Batı Türkistan ile olan ticareti genişlemektedir.

Doğuda Urumçi, Barköl ve Kami şehirleri Doğu Türkistan'ın başlıca önemli bölgelerinden sayılırlar.

Miladî 1272 senesinde Doğu Türkistan ilk defa Avrupalı seyyah meşhur Marko Polo tarafından ziyaret edilmiştir. Bundan sonra pek çok Fransız, İngiliz ve Rus seyyahları Doğu Türkistan'da geşt ü güzâr etmişler ve bu memleketle alakalı faydalı bilgiler toplamışlardır.

Son defa olarak 1890 tarihinde Prens Henry Durlean ile meşhur seyyah Pierre Gabriel Edouard Bonvalot bu çevrede keşifte bulunmuşlardır.

Türkistan Vilayetleriyle Buhara ve Hive Hanlıklarının Nüfusu *

Vilayetler	Müslümanlar	Ruslar	Toplam	
Akmolla	Kırgızlar	734. 000	340. 000	1. 074. 000
Fergana	Sartlar, Özbekler, Tacikler, Kara-Kırgızlar	2. 640. 000	50. 000	2. 690. 000
Ural	Kırgızlar	587. 000	195. 000	782. 000
Semerkand	Kırgızlar, Özbekler, Tacikler	1. 065. 000	118. 000	1. 183. 000
Semipalatinsk	Kırgızlar	764. 000	84. 000	1. 848. 000
Semireçi	Kırgızlar, Kaytaklar	1. 090. 000	120. 000	1. 210. 000
Sir Derya	Kırgızlar, Özbekler, Tacikler	1800. 000	74. 000	874. 000
Mavera-i Bahr-	Türkmenler, Kırgızlar	415. 000	36. 000	451. 000
Turgay	Kırgızlar	624. 000		624. 000
Buhara	Sartlar, Özbekler	1. 500. 000		1. 500. 000
Hive	Özbekler	800. 000		800. 000
	yekün	12. 023. 000	1. 017. 900	13. 023. 000

* Rusça eserlerden iktibâs edilmiştir.

Kafkasya Vilayetlerindeki Müslüman Nüfus Cetveli*

Vilayet	Müslüman Nüfus
Bakû Vilayeti	1. 500. 000
Kars Vilayeti	300. 000
Karadeniz Vilayeti	30. 000
Sohum Kazası	44. 000
Gence Vilayeti	1. 500. 000
Dağıstan Vilayeti	1. 450. 000
Zakatala Kazası	150. 000
Batum Vilayeti	161. 000
Erivan Vilayeti	700. 000
Terski Vilayeti	500. 000
Tiflis Vilayeti	200. 000
Kutayis Vilayeti	25. 000
Kuban Vilayeti	300. 000
Stavropol Vilayeti	127. 000
Toplam	6. 927. 000

İdil (Volga) Şehri'ne Mücavir Vilayetlerin Nüfusu †

	Toplam Nüfus	Müslüman Nüfus	Müslümanların %'si
Astarhan Vilayeti	1. 262. 000	320. 000	% 25
Kazan Vilayeti	2. 749. 000	824. 000	% 30
Samara Vilayeti	3. 600. 000	400. 000	% 11
Saratov Vilayeti	3. 125. 000	130. 000	% 4
Simirisk Vilayeti	1. 961. 000	200. 000	% 10

Ural Vilayetleri

	Toplam Nüfus	Müslüman Nüfus	Müslümanların %'si
Vyatka Vilayeti	3. 806. 000	200. 000	% 5
Orenburg Vilayeti	2. 093. 000	500. 000	% 23
Perm Vilayeti	3. 792. 000	200. 000	% 5
Ufa Vilayeti	2. 942. 000	1. 470. 000	% 50
Kırım Vilayeti	1. 942. 000	300. 000	% 15

* Sağlam kaynaklara istinaden tertip edilmiştir.

† Rusça eserlerden iktibas edilmiştir.